

KAIKA
SUVÕÜLIKUUL
LÜLLEMÄEL

valik ettekandidid

Võro 1996

toimõtajaq:
Jüvä Sullõv ja Kauksi Ülle
kaasõpilf: Epp Margna
kujondus: Jüvä Sullõv
arvudilado ja lindist maahakirotus: Jüvä Sullõv
võro kiilde ümbrepanõk: Jüvä Sullõv, Ervin Org,
Kauksi Ülle, Nele Reimann
lintivõtmine: Toomõ Juhan, Laas ja Tea
© Võro Instituuf 1996

Võro Instituudi syna Kaika Suvõülikoolilõ Lüllemäel 1995

Kaika Ülikuulõ um peetü joba säidse aastat, a näide kestüs um lühkeses jäänüq, tuu mynõ pääväga aastan saa-s joht kykkõ soovitut ärq tetäq. Syski um naidõ vaim nii väkev olnuq, et tuu toel um sjoo aasta valmis saadu ka üts püssiv asutis — Võro Instituuf, miä tetti võro ja seto aša aamises Kaika ülikooli vaimun. Edimäst kõrda piämi uma ülikooli nii, et siin otsustõduq ja arotõduq ašaq piä ei jäämä vinnümä ja videlämä. Instituudil um plaanin kõr-ralda määnegi selts, miä korjas kokko inemiseq, kiä tahtva midägi aoluulidse Võromaa hääss tetäq ja kiä märkvä ummi tahtmiisi esiq läbi viiäq. Instituudil ummaq joba pörõhõllaq peris hääq massinaq, miä uutva kasutajit, niiet võro ja seto aša aajaq tegevä häste, ku nääq ärq ei unõhta, et Võro Instituudist vöi ka mitut sorti api saiaq.

Loodami, et noq tulõ Kaika vaimulõ ka joud, võim ja rahakotf taadõ. Kaika Suvõülikuul Lüllemäel um muuhulgan ka tuu kotus, kon pikäs aoss pandas paika Võro Instituudi tegevüse tsihiq. Tulõq appi ja arotamiq! Mitu tüükotust um Instituudin viil täütmäldä. Mass märki, kas proomit sinnäq esiq, vai soovitat sõbralõ, a vöiollaq ka vainlasõlõ!

Soovimi kygõlõ ülikooli rahvale tervüst, joudu ja püstivüst.

Lüllemäel, põimukuu 3. 1995

Enn Kasak
VI direktor

poissõ jne... Ja noq küsümi, milles meile tõnõ kiräkiil? Midä pääle naata katõ kiräkeeleaga? Saa ei mi ütegi iist huult kantus, milles sys viil tõnõ ristis kaala võtta? Tegeligult piät küsümist täpsüstämä, olõi õigõ küssüq, milles meile katõ kiräkiilt, õigõmb olnuq üteldä, milles n ä i l e katõ kiräkiilt. Näide all piämi silmän võrokõisi, kedä hindä (tt eestläisi) hulka arvami. Küsümise takan um arvusaamine, et eesti rahvustundõ üts tähtsämbit märke — kiräkiil — um ohon. Meid kummitas lahkumineki oht. Pelgämi, et Võro kolklus või eesti aša katski ajjaq.

Taalõ vasta ütlemises võta jälq appi T. S. Elioti. Näütuses Elioti meelest ummaq inglise ütiskultuuri jaoss kyik alakultuuriq — iiri, šoti, walesi jt — hädätarviliguq, ku kaonu nuuq, sys kaonu ütiskultuuri puhastamise lätteq, inglise ütiskultuur jäänüq igäväs ja nõrgas. Tõisist tähtsämbis pidä tä inglise ütiskultuuri jaoss noid vähämbit kultuurõ, midä kand uma kiil, tast joudva inglise mõttõilma väärtüseq, midä säält muido ilmangi löüdnü-s. Eliot nimetäs naid kultuurõ satelliitkultuurõs, selle et naaq ummaq asukotussõ, poliitika jm pärast nii kõvastõ inglise ütiskultuuriga seodu, et naidõ vähämbüisi liikmõq piät egäl juhul olõma katskiiseq.

Eesti keele manõq tagasi tullõn, arva maq, et võro kiräkiil olnuq hüä virgutaja lainõq parhillastõ eestläisi rahvustundõ-tühjüste. Olõ-i inämb pelädä katõ kiräkeele tapõlust. Jo 110 aastakka tagasi kirof kuulmeistre Johann Hurt uman aabitsan «Wastne Võro keeli ABD raamat», et eestläisi ütenõlmise nimel tuudi ohvris võro kiil ja taad olnuq aig Võromaa latsilõ opada.

Ma ütle, et eesti rahvustundõlõ um parhilla väega vajja võro liikumist, a võro liikumisele um rahvustundõ nõstmises ja hindä alalõ hoitmisises tarvis kiräviisi, kiräkiilt.

Ku tetäq juttu viil väikeisist keelist, sys um nimelt võro keele alalõhoitumine meile kinnütuses, et ka väikeisil keelil um eloõigust, tuu tähendäs, et luutust um ka eesti keelel...

Lõpõtusõs.

Tahtnu kynõlda viil keele ilost. Ilost kynõlõmine um parhilla peris pääväkajaline moeteema. Ilogi võinuq ollaq keele/kiräkeele olõmanolõmise õigus-tusõs. Miä um ilo? Mullõ miildünü ilo seletämises tarvita Andres Langemetsa kerget a täpset ütelist: ilo um mudsu põski veretüs. Miä võinuq sys ollaq taa veretüs keelen? Miildetulõtusõs: iinpuul kynõli ma tuust, et egä kiil um umaette tärkuisi süsteem. Minka vai kuimuudu tulõ vällä keele ilo? Vastus tundus õigõq kerge — vabadusõn, tuu tähendäs vabahelle ehk vokaalõ rohkusõn ja tsusisõvide helle veitüsen. Tulõtamiq miilde rahvajuttu kiili ilo hindamisest, kon eesti kutsari «Sõida tasa üle silla» tõi eestläisile itaalia keele takan tõsõ kotussõ. Võrokõsõst voorimehe suun kõlanu taa lausõq viil ilosampa: «Sõidaq hillä üle silla.»

Väikeiside kiili elovõimalusõst

Leelo Keevallik

Ilman um külänt kiili, mink alalõhoitmise pärast tulõ-i kinkalõgi mõttõhegi murõhta, a um ka suur hulk sääntsit, mink ellojäämine um kyik aig küsümärgi all. Kiili häöss sjoo ilma aigu ja naid um jo vanast hulga ärq häönü. Ku James Cook edimäist kõrda Austraalian käve, kynõldi säääl arvada umbõs 200 erinevät kiilt, minkast noq um alalõ hüäl juhul 20. Ilmadu hulga kiili um häönü Ameerikan, Brasiilian, Vahtsõ-Guinean. Põhussõq ummaq lajan lastun üteq ja samaq: vyiride rahvide syaline vai kultuuriline võimuvõtmine, harvõmb tervide rahvide häõmine. Kygõ rohkõmb um kaomist pelädä keelil, minkal kynõlõjit veitüperä. Ka võro keele ja kultuuriga tegelemise man um tundaq hirmu, et taa kunagi olõmadus või saiaq. Võro Instituudi luumine paistus ollõv tuustsamast hirmust aetu vai vähämbält tougatu tundõst, et võro kiil taht tukõ ja võro kultuur turgutust. Um selge, et väiku keele tarvitamisala ja edenemine um väega piiratu. Olõ-i võimalik, et võro kiilt nakanu kynõlama terveq Eesti, niisama olõ-i võimalik, et eesti kiilt naatanu lajalt tarvitama Soomõn vai Lätin. Ku miilde tulõta, et eesti keelegi mõistjit um maailma mõõdun väega veidüq, sys saa viil õigõhe arvu, ku veidüq um ilman võro keele kynõlajit. Kas sääntsil keelil umgi luutust ello jäiäq?

Vaest yks um Kokkominevæn Euroopangi kynõldas suuri kiili kõrval, nigu innegi, friisi, baski, galeegi, sorbi jm väikeisi kiili. Küläntki harilik um ynnõ mõttõkäük, et väiku keeleq (murdõq) um kygõst üts aoluuline värk, miä sjoo ilma aigu inemiisi tõnõtõsõst arvusaamist ynnõ sekä. Tuuperäst um naidõ olõmanolõmine ütiskunnalõ tüllis ja naaq pitäv kimmähe ärq kaoma. Õigust um taan ütelisten vaest niipallo et mynõq keelejoonõq tõtõstõ aoluu edeneden kaosõ ja mitte ynnõ murdist. Midä olõ-i joht mõtõht pelädä, um erinevüisi kaomine kynõlajide vai naidõ gruppõ vaihhõl. Kyik inemiseq nakka-i ilmangi täpipäält üttemuudu kynõlama. Ku vanaq vaihhõq ärq kaosõ, tulõva asõmalõ vahtsõq. Siiäq sobis näütes tuvvaq Ameeriga Kuunriike, kon inglise kiil um egän suurõmban liinan võtnu eri vafondi. Ameeriklasõ juttu kullõldõn um võimalik külänt kimmähe ärq üteldä, kost liinast tää peri um. Ütski kiil olõ-i otsani kimmähe paika pantu, selle et kiil eläs inemise sisen ja um egäl üteli eräkõrdnõ, tõistmuudu ku tõisil. Keele kynõlõjaq võtva hindä kokko võrgustikkõhe, mink liikmõq ütstõsõ kiilt mõotasõq. Kiilt saagi mõota ynnõ tõisiga läbikäumisega. Egän läbikäüjide võrgustigun tegünese normiq, midä grupi liikmõq täütvä, tuud esiq tähelegi pandmalda. Suur jago naist normõst ummaq käügin üle terve keeleütiskunna, a grupiti või erinedäq

nii synavara ku keelekombõq, nii välläütlemine ku viisakussynnu kasutamine, nii lausõstus ku ka helükorgusõq. Egä keele sisen um mitmit (ala)kiili, miä võivaq ütstõsõst rohkõmb vai veidemb lahko minnäq. Tarton kynõldas vähä tõistmuudu ku Pärnän, tohtrõ kynõla-i tüü man peris sammamuudu ku kaupmiisõ. Sjoo ilma aigu, ku inemiseq pallõ vyyridega kokko putusõ, tulõva ka mõotusõq mitmalt puult. Kimmist grupisetsist normõst saa ei juttugi ollaq. Ku olõ-i püsüvit kinnitsit inemiisi gruppõ, nigu naaq inämb-vähämb olliq murdide elävä kynõlõmise aigu eesti ütiskunnan, sys olõ-i ka püsüvit normõ. Inemiisi läbikäümiseq kiil mugandus ja muutus. Um jo loomulik, et ku näütuses eri murdõ kynõlõjaq tahtva tõndõsõst arvu saiaq, sys püüdvä nä kynõlda võimaligult tõsõ kynõlõja muudu. Sääntse mugandumiseq võivaq kiilt muuta. Muutumine tähendä-i syski egäkõrd tuud, et kynõlõjide keeleq üttemuudu lääväq. Näütuses tegünes släng hariligult mynõ grupi sisen ni hoit tuud gruppi kyigist tõisist eräle, hoit «umaq» ja «vyyraq» lahon. Kynõlõjide keelekasutusõ ütte- ja erälemineq ummaq üte mündi katõ külge, miä näütäse keele liikvat olõmist — kiil olõ-i kunagi valmis. Taa um nii ja taaga tulõ arvõsta nütuses kiräkiili luumise ja kõrrastamise man. Parhilla võro kiräkeele ümbre toimuvide vaiõluisi algpõhussõs um elävä keele pitev loomulik muutumine. Ütelt puult um toimunu ja võiollaq toimus edespidiqi lahkominnek kynõlõjide rühmi (eri murrakide, kihlkundõ, elokutside) kaupa, a tõsõlt puult sulasõ erijoonõq kokko üle terve Võromaa, üle kygõ Lõuna-Eesti ni ka Lõuna- ja Põhja-Eesti vaihhõl. Keeletarvitusõn püsise kõrvuisi eri paikkundõ pruugiq ja naidõ kyikvõimaligõn segonõmisastmin variandiq. Um väega rassõ märki, määne vai mäantseq naist hulgast võrdväärsist keelekujjõst olnuq õigõ võtta kiräkeele alossõs.

Kiräkiil ütõsindä tii ei viil kiilt elojouliõses, nigu näütäs mitmõ miig sugulasrahva (liivi, karjala, handi) kogõmus, ja mitte egäle keelele olõ-i vajja hindä alahoitõmises kirälikku kujjo (nt mynõq indiaani keeleq vai usukombidega seodu erikeeleq). Keele püsümises um põhimõttõlõselt vajja kolmõ asja: poliitilist toetust, külant kynõlõjit ja kynõlõjide, kygõ rohkõmb latsi, hüvvä arvamist keelest ja tuuga seotust eloviisist, kultuurist.

Kiilt saa ei lahota kultuurist. Egäl keelel um vajja umma kultuurikeskkunda, nigu egäl taimõ- ja eläjälõigil um vajja umma kotust ilma pääl. Õkva ku kaoss kultuur, rahva loomulik elokesskund ja tuuga seotu eloviis, um ka kiil ohon. Näütuses um üte soomõ-ugri rahva, hantõ elopaigan häõtediig näide harinu elo- ja tüüpaik — mõts, Pühäpaiga asõmõlõ um tettü naftapuufõrri. Tuuperäst um näide eloviis kõvastõ muutunu. Pääle tuu um vanalõ hantõ maalõ kolinu hulga vindläisi, nii et egäpäävõtsitki asju tulõ sagõhöhe ajjaq vinne keelen. Rahva elokõrra muutumine ähvädäs kultuuri ja kiilt peris ärq häõtä, selle et vinne kiilt lätt vahtõst muudu ellen rohkõmb vajja. Keele

koolu man umgi inämbüisi tegemist keelevaihtusõga, inemiseq jääseq hariiligult ello ja panõ ei suud kinniq, nä kynõlõsõq ynnõ mynõn tõsõn keelen. Keelevaihtus um toimunu sys, ku ku mäantseqi keele võimaliguq kynõlõjaq ummaq valinu läbikäümises tõsõ keele.

Keele püsümises vajalik kynõlõjide arv sõltus hulgast keelevälitsist asust: kas rahvas eläs kuun, mäantse ummaq maapiiriq, kas riigivõim kiilt toetas, ku elojouline um kultuur. Põhimõttõlõselt saa jo kiilt koolnus pitäq sys, ku koolnuq um perämäne kynõlõja. Um ynnõ selge, et tuust perämädsest kynõlõjast avida-i keele elonhoitõmises. Keele ütõs põhiliõisi ütõsandit — läbikäümise ütõsannõq — um sys jo häädünü. Ka paaristkümnest kynõlõjast avida-i. Vaival, et kiiki näütuses liivi keele elloheränemist usk, tuu kynõlõjait um kolmtõist, kasutusala piaaigu olõmadu ja kultuur lätläisi umaga kokko sulanu.

Kynõlõjilda keele elovirgutamine või kõrda minnäq ynnõ väegä eräkõrralõsõl juhul, näütuses ku toetajas um terveq riik ja usk. Nii um kõrda lännüq vana-heebrea elloherähtämine lisaelin vahtõ-heebrea keele nime all. Väähämbide kiili herähtämisõs lõtõ-i hariligult, milles tuud tetäq ja kost tuuss rahha saiaq. Keele elloherähtämine ja elonhoitõmine um kallis ettevõtmine ja eski rassõ rahakõtt tähendä ei viil kimmäst kõrdaminekit. liri keele elloherähtämisest um huvitõdu terveq riik, tuu toetamises um luudu riiklike tsihtrahho ja avuhindu, ummaq koolitõdu õpõtajaq kyiki lirimaa kuulõ jaoss. Erälde um toetõt noid kotussit lirimaa õdagukaldõn, kon liri kiilt kygõ rohkõmb egäpääväkeeles kasutõdas. liri kiil um kuulõn sunduslik, nii latsõvanõmbaq ku latsõq pidävä iiri keelest luku. Inämbüse iirläisi jaoss lõpõs iiri keele kynõlamine syski lõpueksämiga, umavaihhõl tuud kynõlda-i ja latsilõ edesi kah opata-i. Järgmäne põlvkund opis iiri keele selges jälki ynnõ koolin ja kooli jaoss. Elläv kasutus olõ-i taa suurõ tüüga kasunu. Tähendäs, ku inemise ligembädseq koton ja kodo ümbre inämb kiilt kynõla-i, avida-i ka raha ei riiklik toetus midägi. Keele hoitõmisest piät olõma huvitõduq tuu kynõlõjaq esiq ni kygõpäält nuuq, kiä kandva huult latsi iist.

Keele ja kultuuri hoitõmine pand ka märkmä, kas taad sobiski tetäq. Ütelt puult võidas alal hoita tähtsä ja huvitav kultuuriväärtüs, tõsõlt puult võivaq nii ahenõdaq väikurahva liikmide võimalusõq ütiskunnan edesi joudaq. Kinkalgi olõ-i õigust üteldä indiaanlailõ, et eläge rahun umin reservaadõn, tegelge uma kultuuri ja keelega (selle et meile um taa huvitav), ku nä esiq tahtva kävvü ingliskuisen ja miilsen koolin vai ülikoolin. Iirläisi lätt elon edesijoudmises vajja suurõmbide võimaluisiga inglise keele mõistmist. Nii um ka võro ja eesti keelega. Ütelt puult olnuq jo hüä, ku võrokõsõq saanuq võro keelen oppi kasvai keskkooli lõpuni. A ülikuuli olnuq näil rassõmb päsedä, ku eestikiilsist kuulõst tulnuil. Uma maa keele hoitõmine saa sõltuda ynnõ keele

kynõlõjide hindä valikust ja tahtmisest. Tõsõlt puult tohe ei muidoki ütski demokraatlik riik tuud takista.

Nii et keele ellojäämine sõltus hulgast asust, midä um rassõ konrolli, nigu kynõlõjide tahtmine ja kodonõ keelevalik. Keele häädumist um syski võimalik ette nätäq ja eski kuikivõrd tagasi hoita. Üts hariligumbit viise keelevaihtusõ uufmises ummaq lajaq, tervet keeleütiskunda katva perräküsümiseq, miä näütäse, kas keele kasutusalaq ummaq ao joosul ahenõnuq. Hariligult küsütäs sys eri põlvkundõ inemiisi käest, mis kiilt nä kinka ja kon kynõlõsõq. Näütüses: mis kiilt kynõlõs tää koton vanavanõmbigaq, vanõmbigaq, umaiälüdsiga, latsiga, latsõlatsiga; mis kiilt kynõldas koolin umavaihhõl ja kuulmeistrega, poodin ja naabridegaq; määnest kiilt kasutõdas tüü man tõisi tüütäjide ja ülemüsega, midä ammõdiasotusõn, midä jumalagaq. Keelevaihtusõ man tulõ hariligult vällä, et mynikõrd, ku vanavanõmba q kasutasõq viil umma kiilt, kynõlõsõq latsõq joba vahtsõt. Näütüses nii: vanõmb põlvkund kasutas vanna kiilt pia egäl puul, keskmäne kynõlõs koton umma kiilt, a tüü man ja ammõdiasotuisin midägi muud, latsõq kynõlõ-i vanavanõmbide kiilt inämb koolin tõisi latsigagi. Egä kõrd muutu-i asaq nii ruttu (kolmõ põlvkunna joosul), a ku pääletullõv kultuur um külänt suurõn ülekaalun, johtus tuudki.

Abis võttõn Fishmani raamatut *Reversing Language Shift*¹ või ritta panda 8 keele häämise astõt. Fishmani skeem um saadu iiri, baski, katalaani ja friisi keele uufmise perrä ni tuuperäst pruugi ei astmide järjekõrd muiõ kiiliga klappi, a kimmähe avitas taa arvu saiaq, midä piät tegemä, et kiilt elon hoita.

8. Kiilt mälehtäseq ütsigu vanainemiseq.
7. Kiilt mälehtäseq ütsigu täüskasunuq.
6. Kiilt kynõldas koton latsiga.
5. Mõistõtas uma keeli kynõlda.
4. Kiilt opatas koolin.
3. Kiilt kynõldas tüü man.
2. Kiilt kasutõdas paikligun umavalitsusõn, lehin, raadion, TV-n.
1. Kiilt kasutõdas riigi- ja korgõmba haridusõ keeles

Ynnõ keele kasutamise kuvvõs astõq, tuu um: uma kiil koton ja kodo ümbre, mängen ja naabridegaq, lupa keelel püsümä jäiäq. Tast juusk keele ellojäämise ohtlik piif. Kõrraline keelekeskkund um astmõl 3, ku umma kiilt saa kynõlda koton, koolin ja tüü man.

¹ Joshua Fishman 1991. *Reversing Language Shift*. Theoretical and Empirical Foundations of Assistance to Threatened Languages. Multilingual Matters. Clevedon-Philadelphia-Adelaide.

Võro keele man tull' Kaika suvõülikoolin kahõs vällä, et nimelt latsõvanõmba q tüküse kodokeeles valima eesti kiräkeele. Üts asi, mille nä nii tegevä, um tahtmine, et näide latsil olnuq koolin ja ammõtin kergemb edesi jouda. Tõsõlt puult um selge, et viimätsil aastagil um võrokõisi rahvustunnõq kõvastõ nõsõnu ja tahtmine umma kiilt kynõlda suurõmbas lännüq. Noorist paistus nimelt poiskõisi hulgn võro keele kynõlamine avvu seen ollõv, nigu tull' vällä üte Tartõ üliopilasõ tettüst lühkesest perräküsümisest. Kaikal üteldi, et esiki nuuq poiskõsõq, kiä latsõn võro kiilt kynõla-i, nakkasõ vaihõpäält tuud elävält kasutama katõkümnen din eloaastagin. Võro keele kynõlamine um jo hariligult seotu rassõ maatüü, tuu tähendäs tugõvusõ ja mehesüsega. Niisama and võro keele kynõlamine tsuraiän tähtsä võimalusõ esimuudu ollaq. Egäl juhul ummaq noorõq nakanu võro keelest rohkõmb luku pidämä. Taa and luutust.

Keele püsümise ja hoitmine um väega õrn asi, kon pörka ei kokko ynnõ riigi ja vähämbüse huvij, tan võivaq tõnõtõsõlõ vasta kävvü ka inemise raharikkusõ edenemine ja uma kultuuri hoitmine.